

Lykia'da Hristiyanlığın Yükselişi

The Rise of Christianity in Lycia

Bahattin BAYRAM*

Öz: Lykia'da Hristiyanlığın kökenleri ve gelişimi üzerine çalışmalar, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, farklı disiplinlerden bilim insanlarının yürüttüğü araştırmalar neticesinde, üç yüz yıllık bir kronolojik sınır içerisine değerlendirilmiş fakat Hristiyanlığın hangi unsurlar aracılığıyla, nasıl kabul edildiğine ilişkin bütüncül bir yaklaşım ortaya konulmamıştır. Bu sebeple I. ila IV. yüzyıllar arasına odaklanan bu çalışmanın amacı modern, antik ve arkeolojik kaynakları eleştirel bir perspektifte değerlendirerek, konunun kaynaklarını tanımaktır. İkinci olarak mevcut Lykia araştırmaları kapsamında literatürde bir boşluk olarak gözüken Lykia'da Hristiyanlığın nasıl geliştiğini ve bu doğal süreçte hangi unsurların kullanıldığını sözü edilen kaynaklar ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Erken Hristiyanlık • Lykia • Kilise • Hristiyanlar

Abstract: The studies on the origins of Christianity and the development in the Lycia have been evaluated by scholars coming from different backgrounds in the three centuries' chronological borders, but an integrative approach to how Christianity was adopted and through which elements, have not been put forward. In this way, the first aim of this study that focuses on between the first and the third centuries is to identify the question's sources by evaluating the modern, the ancient and the archaeological sources from a critical perspective. Considering the given sources, the second aim of the paper is to answer how Christianity developed in the Lycia and which elements were employed in this natural process, which seems to have been a gap in the Lycian studies presented.

Keywords: Early Christianity • Lycia • Church • Christians

Giriş

Lykia'da Hristiyanlığın ortaya çıkışına ilişkin birincil kaynaklar üç yönlü bir sorun teşkil etmektedirler. Bunlardan ilki kuşkusuz konuya ilişkin yazılı materyallerin eksikliğidir. İkincisi, bu kaynakların farklı disiplinlerden gelmesi nedeniyle dağınık olmasıdır. Son olarak ise Lykia bölgesinde arkeolojik kazıların 19. yüzyılda başlamasına rağmen bunların pek azının Erken Hristiyanlık ve Doğu Roma dönemleri ile ilgilenmesidir¹. Bu üç problem, modern çalışmaların, kronolojik ve tematik çerçevesini belirlemiştir. Her şeyden önce belirtmeliyiz ki elimizdeki kanonik ve kanonik olmayan metinler ile kısıtlı arkeolojik materyale rağmen modern çalışmalar, arkeolojik ya da tarihsel bir perspektifte gelsin ya da gelmesin, kronolojik olarak IV. yüzyıl ve sonrasında ilgilenirler. 20. yüzyılın ilk yarısında konuyu tarihsel ve edebî bir perspektiften ele almaya çalışan Gustav Anrich ve Viktor

* Doktorant, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul. 0000-0003-2076-3243 | bahattinbayram2@gmail.com

Bu çalışma 2019 yılında, Koç Üniversitesi Suna & İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (=AKMED) tarafından KU AKMED 2019/T.1050 proje numarası ile desteklenen, "Geç Antikçağ'da Yakın Doğu Kiliselerinin Lycia Hristiyanlığı Üzerine Etkileri" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 08/02/2022 | Kabul Tarihi: 01/04/2022; Bayram B. 2022, "Lykia'da Hristiyanlığın Yükselişi". *Cedrus X*, 301-312.

¹ Bu, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra dahi yaygın bir olguydu, bk. Harrison 1960, 305.

Schultze, anlatılarını bölgenin başat figürleri ile kısıtlamak zorunda kalmışlardır. 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla bölgenin arkeolojik varlıklarına odaklanan R. Martin Harrison, Clive Foss, Hansgerd Hellenkemper ve Friedrich Hild ise IV. yüzyıl için pek az şey söylemişler, daha ziyade Garth Fowden'ın Lykia'ya gerçekleştirdiği iki seyahat sonrasında yaptığı gibi ortaya öneri ve soru atmışlardır². Benzer şekilde Julian Bennet'in son yıllarda yayınlanan çalışmasının ana teması IV. ilâ VIII. yüzyıllardaki bölgede bulunan piskoposlukların teolojik tavırlarıdır³. Çalışmasının başında pek az ilgilendiği Hristiyanlığın kökenleri meselesi ise Mark Wilson tarafından tetkik edilmiştir⁴. Bu sebeple I. ilâ IV. yüzyıllara odaklanan bu çalışmanın amacı, ilk olarak konuya ilişkin antik ve modern kaynakları eleştirel bir perspektifte değerlendirmektir. İkinci olarak mevcut çalışmalar kapsamında literatürde bir boşluk olarak gözüken Lykia'da Hristiyanlığın hangi unsurlar üzerinde nasıl ortaya çıktığını tarihsel ve arkeolojik veriler ışığında ortaya koymaktır.

Lykia'da Hristiyanlığın Gelişimine Modern Yaklaşımlar

Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi üzerine ilk çalışma 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kilise tarihçisi Gustav Anrich tarafından kaleme alınmıştır⁵. Gustav Anrich, 1913 yılında Aziz Nikolaos hakkında kaynakları derleyerek yayımlamış, daha sonra ise 1917 yılında bu kaynakları eleştirel bir bakış açısıyla tekrar ele almıştır. Gustav Anrich'i takiben teolog, kilise tarihçisi ve arkeolog Viktor Schultze geniş ancak değerlendirme bağlamında oldukça eksik eserinde, Lykia'da Hristiyanlığın gelişimini eyaletin otuz bir kenti kapsamında değerlendirmeye çalışmıştır⁶. Bu değerlendirme yukarıda bahsettiğimiz bölgenin Hristiyanlık tarihine ilişkin sorunların yansımalarına oldukça iyi bir örnek teşkil etmektedir. Keza Viktor Schultze, bölge içerisinde bulamadığı arkeolojik boşlukları, edebî literatür ile doldurmaya çalışmıştır. Genel olarak her kentin teolojik çizgisine ilişkin sırasıyla kısa bir anlatı sunsa da çalışması özellikle Lykia'da ikamet ettiğini bildiğimiz Origenes karşıtı Methodios ve Arius karşıtı Aziz Nikolaos üzerinde odaklanmıştır⁷. Buna rağmen bölgenin kapsamlı bir Hristiyanlık tarihini ele alamamıştır. Kuşkusuz bunun bir nedeni çalışmasının geniş bir coğrafyaya yayılması olduğu kadar aynı zamanda bölgede arkeolojik kazıların ve edebî verilerin yetersizliğidir. Viktor Schultze'un edebî kaynakları dikkate alması, Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi bağlamında, Arykanda paganlarının *agustus*lara şikayetleri (311) ve Basileios'un mektupları (357-370) kilise yapılanması için daha somut bir adım olarak kabul edilmiştir. Bu görüş, takip eden yıllarda, R. Martin Harrison gibi yazarlar tarafından da benimsenmiştir. R. Martin Harrison, bölgenin ilk piskoposu olarak Nikandros'u atlayarak, Methodios'u göstermektedir⁸. Dolayısıyla erken kilise yapılanmasına dair açık bir bilgi sunmasa da bölgenin Hristiyanlık tarihini IV. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirmektedir⁹. Benzer bir yaklaşım

² Harrison 1963, 119; Fowden 1990, 343-345; Foss 1994, 1-2; Hellenkemper & Hild 2004, 140.

³ Bennet 2015, 259-287.

⁴ Wilson 2018, 11-34.

⁵ Anrich 1913-1917.

⁶ Schultze 1926, 188-209.

⁷ Elimizde Nikaia Konsili'ne ilişkin katılımcı listesi bulunmaması ve sonradan hazırlanan kimi listelerde katılımcıların sayısı ve isimleri değişmesine rağmen Aziz Nikolaos'un Nikaia Konsili'nde Arius'u yumrukladığı iddiası modern yazarlar tarafından şüpheyle karşılanmakla birlikte azizin Arius karşıtı olduğu yönünde yorumlanmıştır. Bir örnek için bk. Harrison 1963, 119.

⁸ Harrison 1963, 119.

⁹ Harrison 1963, 119.

Clive Foss için de geçerlidir. Clive Foss, bölgenin Geç Antik Çağı'na odaklandığı çalışmasında, Lykia'da kilise yapılanmasının IV. yüzyılda çoktan yerleştiğinden bahsetmektedir¹⁰. Buna karşın Lykia'nın yanı sıra Pamphylia'nın da kilise tarihi, Hansgerd Hellenkemper ve Friedrich Hild tarafından, *Tabula Imperii Byzantini* adlı seride hem yazılı hem de arkeolojik veriler dairesinde, bölgedeki Yahudi varlığı bağlamında ele alınmış ve bölgenin ilk şehit ve din adamları olarak 68 yılı dolaylarında şehit edildiğini düşündüğümüz Nikandros ve Hermaios gösterilmiştir¹¹. Esasen bir arkeolog olan Julian Bennet, Lykia'da Hristiyanlığın kökenleri ile pek az ilgilendiği makalesinde, kanonik ve kanonik olmayan Hristiyan edebiyatına odaklanarak, aslında Hristiyanlığın en azından birinci yüzyıl içerisinde Lykia'da kendisine taraftar bulduğunu aktarmıştır. Burada temel argümanlarından ilki, 190 yılı sonrasına tarihlendirilen ve doğruluğuna ilişkin şüpheler bulunan *Acta Pauli* ve ikincisi ise kendisinde önce ihmal edilmiş Nikandros ve Hermaios adlı iki önemli figürün I. yüzyılın sonlarında şehit edildikleri iddiasıdır¹². Julian Bennet'in aksine, İncil tarihçisi Mark Wilson, bir yandan kanonik metinler üzerine odaklanarak Paulos'un İtalya'ya götürülmesi esnasında Myra'da bir cemaat oluşturmayı başardığı iddiasında bulunurken, diğer yandan Julian Bennet'in *Acta Pauli* metnini kullanımına ilişkin eleştiriler getirmiştir. Buna rağmen Nikandros ve Hermaios'un şehitlik tarihleri konusunda neredeyse aralarında bir uzlaşma sağlanmıştır¹³. Keza Mark Wilson da bir tarihlendirme önerisi olarak I. yüzyılın sonu ile ikinci yüzyılın başını işaret etmektedir¹⁴. Sonuç olarak Lykia'da Hristiyanlığın gelişimine ilişkin değerlendirmeler farklı disiplinlerden araştırmacıların ortaya koydukları veriler doğrultusunda iki asırlık bir değişkenlik göstermektedir. Buna rağmen araştırmacıların neredeyse kanaat birliği yaptığı iki önemli husustan ilki bölgedeki Yahudi varlığı, ikincisi ise bölgenin ticari aktivitesinin Hristiyanlığın gelişimine ilişkin etkisidir. Bununla birlikte kişi odaklı yaklaşımlar materyal eksikliği sorununu da beraberinde getirmektedir ve ele alınan problemin ölçeğini küçültmektedir.

Arkeolojik Kalıntılar ve Edebî Eserler

Lykia'da Hristiyanlığın ortaya çıkışına ilişkin kaynaklar daha önce araştırmacıların işaret ettiği iki bağlam olan bölgenin barındırdığı Yahudi nüfusu ve Akdeniz ile kurduğu ticaret dairesi içerisinde değerlendirilmelidir. Hristiyanlığın, Yahudiliğin bir kolu olarak anıldığı yıllarda, Lykia'da Yahudilerin varlığına ilişkin arkeolojik veriler I. yüzyılın sonlarından itibaren görülmektedir. Yahudilere ilişkin ilk veri Tlos'tan gelmektedir¹⁵. Buna binaen Oinoanda'da 120 yılı dolaylarına tarihlendirilen bir yazıt, Mısırlılar ile Yahudileri tüm insanların en batıl inançlı ve en rezili (πάντων γάρ ὄντες ἐκείνοι δεισιδαίμονεσται, πάντων εἰσὶ μωρότατοι) olarak anmaktadır¹⁶. Benzer şekilde Limyra, Myra ve Patara'da varlıklarından haberdar olduğumuz Yahudi toplulukları, diasporanın bölgedeki parçala-

¹⁰ Foss 1994, 2. Benzer bir yaklaşımın W. Mitchell Ramsay tarafından da benimsendiği söylenebilir. W. Mitchell Ramsay'e göre Lykia ve Pamphylia'da erken zamanlarda kayda değer bir Hristiyan topluluğu bulunmamaktadır, bk. Ramsay 1893a, 110.

¹¹ Hellenkemper & Hild 2004 140. Tarihlendirme önerisi için bk. Bayram 2020, 121-128.

¹² Bennet 2015, 262. Bu görüş hâlâ takip ediliyor görünmektedir, bk. Ceylan & Karabacak 2021, 264.

¹³ Bennet 2015, 262; Wilson 2018, 20.

¹⁴ Wilson 2018, 16-20.

¹⁵ Ameling 2004, 477.

¹⁶ Smith 1998, 137.

rının somut delillerini oluşturmaktadırlar¹⁷. Bu kentler, IV. yüzyıl ve sonrasında arkeolojik verilerinin onayladığı gibi baskın bir pagan nüfusa sahip olsalar da Lykia'da Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamışlardır. Mesela Tlos'ta 380 yılı dolaylarından sonra inşa edildiği düşünülen Tlos Bazilikası'nın varlığından haberdarız¹⁸. Myra'nın limanı Andriake önce V. yüzyılın başlarına tarihlendirilen bir sinagoga ve aynı yüzyılda bu liman bölgesine inşa edilecek olan üç kiliseye (Kilise A, Kilise B ve Kilise C olarak tanımlanmaktadır bunlar) ev sahipliği yapacaktır¹⁹. Benzer şekilde Limyra'da Hristiyanlığın erken izleriyle birlikte burada hem bir sinagog hem de bir kilise inşa edilecektir²⁰. Patara'da ise ilk evresi V. yüzyıla tarihlendirilen kent bazilikasının yanı sıra IV. yüzyılın ortalarında inşa edildiği düşünülen bir mezar kilisesi ve mezarlık bulunmaktadır²¹. Şüphesiz bunlar IV. yüzyıldan önce pagan demografik yapısı içerisinde olağanca varlığını hissettiren fakat imparatorluğun politik ekseninde kurumsallaşan yeni dinin yansımalarıdır ancak istisnai durumlar değildir. Keza edebî veriler de bölgedeki Yahudi varlığı için MÖ II. yüzyıldan itibaren konuşmaya başlarlar²². MÖ 139 yılında Roma *cōnsulü* Lucius, VIII. Ptolemaios ve III. Attalos'a yazdığı mektubunda, Phaselis'teki Yahudi varlığına işaret etmektedir²³. Benzer şekilde Augustus ve Büyük Herodes arasında yapılan mukavelede Phaselis'in ismine rastlanmaktadır²⁴. Philon'un anlatısından yola çıkan Mark Wilson, İncil metinleri içerisinde Hamsin Yortusu ile ilişkilendirilen Yahudiler arasında kesinlikle Lykia'dan da isimlerin olabileceği ihtimalini göz ardı etmemektedir²⁵. Öte yandan erken Yahudi varlığına ilişkin elimizde delil olmasa da Methodios'un IV. yüzyılda Olympos'taki varlığından anlaşılmaktadır ki bu kent de önemli kilise merkezleri arasında yer almaktadır ve arkeolojik veriler V. yüzyılda kentte bir episkopeionun varlığını göstermektedirler²⁶.

Buna binaen bölgedeki erken dönem Yahudi kaynaklarının aksine bir Hristiyan topluluğuna ilişkin arkeolojik veri bulunmamaktadır²⁷. Ancak Lykia sahillerini Pisidia hinterlandı ile bağlayan Arykandos Nehri'nde bulunan Arykanda kentinin sakinlerinin IV. yüzyılın hemen başlarında bölgedeki büyüyen Hristiyan varlığından rahatsız oldukları bilinmektedir²⁸. Bu yazıt pek çok yönden R. Martin Harrison ve Clive Foss'un Lykia'da yaklaşımlarını desteklese de kanonik ve kanonik olmayan Hristiyan metinlerinin satır araları bizler için daha fazla şey söylemektedir. Paulos, Lykia'yı iki defa ziyaret etmiştir. Bunlardan ilki Paulos'un üçüncü misyonerlik seyahati sırasında gerçekleşmiştir. Burada Hamsin Yortusu'na yetişmek için acele etmesi nedeniyle Patara'da bir vaaz vermediği, en

¹⁷ Hellenkemper & Hild 2004, 139; Ameling 2004, 470-480. Patara için ayrıca bk. Şahin 2020, 125.

¹⁸ Urano 2020, 38.

¹⁹ Çevik 2010, 335-367; Akyürek 2016, 472.

²⁰ Seyer & Lotz 2013, 133-148; Pülz 1996, 239-250.

²¹ Şahin 2020, 122.

²² Kimi Yahudi olmayan ve Yahudi geleneği içerisinde Lykia'da Yahudilerin varlığına ilişkin çıkarımlarda bulunmuşsa da bunlar teori olarak kalmıştır. Kısa bir değerlendirme için bk. Wilson 2018, 11-12.

²³ *I. Macc.* 15:16, 22-23.

²⁴ Buradaki Φασηλίταις tabiri ile kastedilen mekân esasen bir tartışma konusudur. Kimi araştırmacılar, bu isim ile Yeriho'nun kuzeyinde bulunan bir kentin kastedildiğini düşünmektedir. Konuya ilişkin bk. Wilson 2018, dn. 20.

²⁵ Wilson 2018, 14.

²⁶ Öztaşkın 2017, 65.

²⁷ Lykia'da I. yüzyıl içerisinde Hristiyanlığa ilişkin tek veri Limyra'dan gelmektedir. Limyra tiyatrosunda İsa'ya seslenen, kırmızı boya ile yazılmış bir yazıt Hristiyanlığın ilk asrına tarihlendirilmektedir. Bk. Jacobek 1999, 111.

²⁸ Mitchell 1988, 110-111.

azından Malta örneğinde olduğu gibi buna bir fırsatının olmadığı anlaşılmaktadır²⁹. İkinci seyahati ise gözetimi altında Myra'nın limanı Andriake'de gerçekleştirmiştir³⁰. Mark Wilson'a göre Paulos burada bekleyişleri esnasında bir cemaatin temellerini atmıştır³¹. Fakat bu pek de olası gözükmemektedir. Keza Roma dünyasında, bilhassa resmî görevliler için uzun bekleyişler söz konusu değildir. Akdeniz'de seyrüsefer her zaman faaldi ve kalkan bir geminin güvertesinde şilte bulmak daima mümkündü. Bunun da ötesinde resmî görevliler *diplomata* olarak adlandırılan bir belge ile aktarmalarını hızlı bir şekilde gerçekleştireyorlardı³². Tüm bu sebeplerden anlaşılmaktadır ki Paulos, Andriake'de uzun süre kalmadığı gibi onun kaynaklara yansıyan herhangi bir cemaat kurma girişimi de olmamıştır.

Kanonik olmayan metinler içerisinde *Acta Pauli*'nin II. yüzyılın sonlarında kaleme alındığı düşünülmektedir. Julian Bennet tarafından doğrudan kullanılan bu kaynağın çalışmamız için önemi Paulos'un Myra'yı ziyaret edip etmemesi değil, II. yüzyılın sonlarında, Lykia'nın Yahudi ve pagan nüfusu içerisinde, Hristiyanlığın bilindiğine dair çıkarımlarda bulunmamız için yeterli veriyi sunmasıdır. *Acta Pauli*'ye göre Paulos burada hem kardeşlerim (tek. ἀδελφός) olarak hitap ettiği insanların yanlarında kalmış ve onlar ile fikir alışverişinde bulunmuş hem de geldiğinde Paulos'un tanrısını tanıyan insanlar ile karşılaşmıştır. Dolayısıyla metnin gerçeklik payı ne olursa olsun II. yüzyılın sonlarında yaşayan ve *Acta Pauli*'yi kaleme alan müellif(ler) Lykia'da bir azınlık cemaatten haberdardır(lar)³³. Buna ilişkin veriler daha sonraki yıllarda Lykia'nın ilk şehitleri Nikandros ve Hermaios'un *passio* anlatısı ile desteklenmektedir.

Nikandros ve Hermaios'a ilişkin veriler 1980 öncesine değin *Synaxarium*'dan gelmekteydi³⁴. 1980 yılında Wolfgang Lackner'in Hellenceden yayımladığı azizlerin hayatlarına ilişkin bir parşömen, Lykia Hristiyanlığının kökenlerine ilişkin yeni yaklaşımlar için yardımcı bir unsur olarak kullanıldı³⁵. Marina Detoraki'nin de işaret ettiği gibi bu metinler ancak tarihsel ve coğrafi bir bağlam içerisinde değerlendirildiğinde bir kaynak malzemesi olarak kullanılabilir. Lykia'da Hristiyanlığın yükselişi için özel bir önem arz etmektedir³⁶. 68 yılı dolaylarında şehit edildiklerini öne sürebileceğimiz Nikandros ve Hermaios, bir havari tarafından değil, Paulos'un kendisinden "oğlum" diyerek söz ettiği Titous tarafından bölgedeki Hristiyan cemaati yönetmek için başpiskopos (ἀρχιερατικός) ve piskopos yardımcısı (πρεσβυτέρος) olarak atanmışlardır.³⁷

Lykia'da Hristiyanlığın I. yüzyılına ilişkin edebî kaynakların akabinde yeni inanç biçiminin

²⁹ *Elçilerin İşleri*, 21.1. İncil metinlerinden kullanılan tüm bilgiler için şu edisyondan faydalanılmıştır: Coogan 2018.

³⁰ *Elçilerin İşleri*, 27.5.

³¹ Wilson 2018, 18. Feyzullah Şahin de bu veriyi takip eder. Bk. Şahin 2020, 120.

³² Wallace & Williams 2012, 43.

³³ Elliott 2005, 374-375.

³⁴ Delehay 1902, 191.

³⁵ Lackner 1980, 99-131.

³⁶ *Passio* öykülerinin yapısı, formları ve genel bir bakış açısı için bk. Detoraki 2014, 61-101, özellikle 61-73.

³⁷ Nikandros ve Hermaios'un ölüm tarihleri konusunda neredeyse bir uzlaşmaya varılarak I. yüzyılın sonu ilâ II. yüzyılın başı işaret edilmiştir. Buna karşın bu görüş hem Roma yönetiminin Hristiyan unsurlara istisnai hususlar dışında kayıtsız kaldığı Roma hükümeti ve Hristiyanlar arasındaki ilişkiler hem de bu ilişkileri biçimlendiren bölgenin yerel dinamikleri ile uyuyor görünmemektedir. Konu üzerine yeni bir tarihlendirme önerisi için bk. Bayram 2020, 121-128.

hâlihazırda kök salmaya başladığı II. yüzyıl ve sonrasında Themistokles, Kriskentos, Dioskoridos, Nikokles, Leontos, Paregorios, Methodios, Apphianos ve Aidesios'un şehitlikleri kaydedilmektedir. Kuşkusuz bu literatür içerisinde bir ayrıma gidilmesi gerektiği gibi yakından da incelenmelidir.

İmparator Decius'un kovuşturması sırasında öldürüldüğünü bildiğimiz dört Myralı azizden ilki Themistokles'e ilişkin kaynaklar muhtelif olmak ile bunların en iyi bilineni Aziz *Themistokles'in Şehadeti* isimli yazmadır. Mezkûr anlatı, diğer *passio* öykülerinden farklı bir örnek izleyerek ikincil bir karakter olarak Themistokles'i gizleyen ve "şehitlik tacını" sonradan kazanan Dioskoridos'a da yer verir. Buna ek olarak aziz(ler)e ilişkin bir diğer kaynak olan Giritli Andreas'ın ustalık eseri diye bilinen *Büyük Kanon* adlı eserde Myra'nın diğer üç şehidi olarak Kriskentos, Dioskoridos ve Nikokles'in anılması fakat Nikokles ismini doğrulayabileceğimiz ikinci bir kaynağın eksikliği, araştırmacıların Themistokles ile Nikokles'in aynı kişi olduğu veyahut şu an elimizde olmayan ancak başka bir kaynaktan doğrulanabilecek bir aziz olduğuna ilişkin yorumlarda bulunmasına neden olmuştur³⁸. Bunun bir sonucu olarak Myra'nın dördüncü şehidi olarak Kriskentos'tan bahsedilmektedir. Aristokrat sınıftan (ve muhtemelen Kudüslü) bir aileden geldiğini bildiğimiz Kriskentos'a ilişkin elimizdeki iki kaynaktan birisi kendisinin *passio* öyküsüyken, bir diğeri *Synaxarium*'dur³⁹. Aziz'in hayatına ilişkin anlatı ilk olarak bir *Menaion*'da yayımlanmıştır. Buna karşın *Menaion*'un Yunanca metni (ki bu metnin daha önce kaleme alınan ancak kaybolmuş bir anlatıya dayandığı düşünülmektedir) *Synaxarium* ile oldukça az benzerlik taşımaktadır. Konu üzerine yayımlanan son çalışmada ise bu kayıp metnin V. yüzyılın sonlarına veyahut VI. yüzyıla tarihlendirilen, başlangıç kısımları eksik Süryanice iki yazmada muhafaza edilmiş olabileceği kanaati üzerinde durulmaktadır⁴⁰. En nihayetinde üç metin arasındaki ortak noktalar *Synaxarium* ile Süryanice metinler üzerinde yer almaktadır. Keza benzer *topos*ların kullanıldığı görülmektedir. Sonuç olarak azizin ne zaman öldürüldüğü konusunda kaynaklar arasında bir ayrım bulunmasına rağmen azizin ölümünden sonra röliklerinin kent kapısının girişinin önüne, kentten üç *stad* uzaklığa gömüldüğü bilinmektedir. Myralı şehitlere nazaran elimizde Pataralı şehitlere ilişkin oldukça az kanıt bulunmaktadır. Bunlar arasında Leontos ve Paregorios'tan *Synaxarium*'da söz edilmesiyle yalnızca III. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu kişilerin öldürüldüklerini biliyoruz⁴¹. Bu konu hakkında yapılan modern bir yorum, Pataralı azizleri bölgenin Orta Çağ mimari planlarının şekillenmesinde psikolojik bir etken olarak anlatmaktadır. Buna göre Geç Antik Çağ'ın görkemli kiliselerinin Orta Çağ'da tekrar kullanımları üzerinde (tam anlamıyla *kilise içinde kilise*), Doğucasarı Kilisesi ve Pataralı Leontios ve Paregorios örneğinde olduğu gibi yerel azizlerin etkili olabileceği meselesine odaklanılmıştır⁴².

Apphianos ve Aidesios'un Lykia'nın hangi kentinden olduklarını bilmiyoruz. Ancak Eusebios'un şehadetine göre Pamphilos'un öğrencilerinden Apphianos, Maximinus'un saltanatında çı-

³⁸ Bu kaynaklar arasında yalnızca "redaktör" farklı olduğu için hepsini ana metin içerisinde anmıyoruz. Diğer Themistokles bahisleri için bk. Delehay 1902, 334; *Martyrologium Romanum*'da azizin ölümüne ilişkin işken-celerin sıralaması ve yapısındaki farklılık ya redaktörün hayal gücü ile alakalı bir durumdur veyahut *passio* öyküsünün farklı bir versiyonu olmasındandır. Yorum ve Themistokles'in elimizde bulunan tek yazması için bk. Wortley 1976, 23-33.

³⁹ Delehay 1902, 603-606; Wortley 1977, 241-246.

⁴⁰ Brock 2017, 5-22.

⁴¹ Delehay 1902, 471-473.

⁴² Erdoğan & Ceylan 2019, 676. Benzer şekilde Patara'daki mezar kilisesinin mezkûr azizlerin onuruna adandığı düşünülmektedir. Bk. Şahin 2020, 122.

karılan fermanından üç yıl sonra Kaisareia'da şehit edilmiştir. Ölümünden sonra meydana gelen deprem ve türlü işkencelerden geçmesi gibi *topos*ları bir kenara bırakacak olursak, Apphianos, Lykia'nın varlıklı fakat pagan ailelerinden birisinden Beyrut'a eğitim almak için gönderilen yirmi yaşını henüz geçmemiş bir gençtir. Eusebios'un belirttiğine göre kendisi ile aynı evde yaşayan Apphianos, eğitimini tamamladıktan sonra Lykia'ya dönmüş fakat pagan bir aile ile geçinemeyerek tekrar Kaisareia'ya gelmiş ve burada öldürülmüştür⁴³. Bundan kısa süre sonra ise Apphianos'un memleketlisi olarak anılan Aidesios İskenderiye'de şehit edilmiştir. Eusebios'un eserinde kendisine oldukça az yer bulan Aidesios anlaşıldığı kadarıyla Apphianos'tan önce Beyrut'a gitmiş ve burada felsefe eğitimi aldıktan sonra günah çıkarıcı (Ομολογητής) olmuştur⁴⁴. Her iki anlatıya ilişkin söylenebilecek en net yargı, Aidesios'un hikâyesinin Apphianos'unkine ek olduğu ve Apphianos'un, Eusebios'un mentörü Pamphilos'tan ders almış olduğudur⁴⁵.

Lykia'nın en son şehidi ise Methodios'tur. Methodios, III. yüzyılın sonlarında Origenes (daha doğru bir ifadeyle Origenes'in eserleri) ile yürüttüğü karmaşık ilişki hasebiyle, Pataralı Nikolaos kadar ünlüdür. Her ne kadar Hristiyan literatürü içerisinde teolojik görüşleri sebebiyle kendisinden sıklıkla bahsedilse de yaşamına ve Lykia'daki faaliyetlerine ilişkin bir uzlaş bulunmamaktadır. Methodios'a ilişkin ilk yazılı kaynak IV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Latin Teolog Eusebios Sophronios Hieronymos'a aittir. *De Viris Illustribus* adlı eserinde naklettiğine göre Methodios önce Olympos, daha sonra Tyros piskoposluğu yapmıştır⁴⁶. Aynı yüzyılda kilise tarihçisi Sokrates, Hieronymos ile piskoposluk merkezi konusunda uzlaşır⁴⁷.

Symposion adlı eserden yola çıkarak her ne kadar Methodios'un Pataralı olduğuna dair görüşler mevcut olsa da son yıllarda yayımlanan bir çalışmaya göre Methodios'un esasen Miletos'tan Lykia'ya *Anastasia* üzerine bir tartışmaya katılmak için geldiği ve daha sonra Lykia'nın yanı sıra Pamphylia'nın da kimi kentlerini ziyaret ettiği savı üzerinde durulmaktadır. Aynı kaynaktan hareket eden yazarlara göre Diocletianus'un başlattığı ve Constantinus'un devam ettirdiği eyalet reformu öncesinde Lykia'nın metropolit statüsü için Olympos önerilmektedir⁴⁸.

Bir şehit olmamasına rağmen IV. yüzyıl içerisinde Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi ile anılan son isim Nikolaos'tur. R. Martin Harrison'un deyimiyle elimizde iki adet Nikolaos vardır. Bunlardan VI. yüzyılda yaşayan Sionlu Nikolaos, kesinlikle tarihsel bir şahsiyettir. Buna rağmen Myra piskoposu olarak anılan Nikolaos'un varlığı *muhtemeldir*. Doğu Roma dünyasının yanı sıra özellikle IX. yüzyıldan sonra Rusya, İtalya ve ötesi, Batı Avrupa ve İskandinavya'da kültürleri bulunan Nikolaos'a dair bilinen en net ayrıntı, varlıklı bir aileden Patara'da dünyaya gelmesidir. Bunun dışında bugün edebi kaynakların yanı sıra kilisesini süsleyen duvar resimlerine aktarılan Nikolaos'un mucizeleri ve Nikaia Konsili'ne katılarak Arius'u tokatladığı iddiası azizin ölümünden sonra üretilmiştir⁴⁹. Azizin

⁴³ Euseb. *MartPal.* 4. 2. 4.

⁴⁴ Euseb. *MartPal.* 4. 3.

⁴⁵ Yorum ve metnin tahlili için bk. Corke Webster 2012, 57-61.

⁴⁶ St. Jerome *Vir. Ill.* LXXXIII. Ramsay'e göre kimi *Notitia*'lerde kent ó Όλύμπου kimilerinde ise ó Φοινίκων olarak anılmaktadır. Mezkûr adlandırma tam olarak ó Όλύμπου καί Φοινίκων olduğu için Ramsay (1893b, 311-12), bölgenin coğrafyasını bilmeyen Hieronymos'un yanlış bir yorumda bulunduğunu düşünmektedir.

⁴⁷ Sokr. *Hist. Eccl.* VI.13.

⁴⁸ Olcay Uçkan & Kayapınar 2015, 535-544, özellikle 536-537 ve 539.

⁴⁹ Harrison 2001, 79-85. Duvar resimleri bağlamında azizin yaşamı için bk. Çorağan Karakaya 2010, 127-135.

hayatına ilişkin en erken tarihli kaynak, onun mucizelerinin bir kısmından bahseden *Nikolaos'un İşleri* (Πράξεις τοῦ ἁγίου πατρὸς Νικολάου ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας) ve bir *martyriumu* ile Kastellon yakınlarında bir türbesinin olduğunu aktaran Sionlu Nikolaos'un *Vita'sıdır*⁵⁰. Bunun yanı sıra 12. yüzyılın en üretken yazarlarından Wace'ın toplumun daha alt tabakasında bulunan kimseler için Latince kaynaklardan yararlanarak Eski Fransızca yazdığı eserinden günümüze kalan beş yazmasından anladığımız kadarıyla Nikolaos oldukça zengin ve Hristiyan bir aileden tek çocuk olarak dünyaya gelmiştir⁵¹. Latin-Yunan geleneğinden beslenen bir ilahi portre çizmesine rağmen Wace'ın kullandığı metinler, özellikle Nikolaos'un Myra piskoposu olarak seçim sürecinde, azizin kendisi henüz kendisine kutsiyet atfedilmeden önce bölgenin önemli eşrafından biri olarak tanındığına işaret etmektedir⁵². Kutsiyeti ve bilhassa ünü ise ölümünden sonra büyük bir ihtimalle Akdeniz'i bir örümcek ağı gibi ören denizciler ve hacıların vasıtasıyla gerçekleşir.

Nikolaos, Lykia'da Hristiyanlığın gelişimi için ikon bir figürdür. Azize ilişkin kaynakların Orta Çağ'da muhtelif dillerde çoğaltılması ise özellikle ilk araştırmacıları, çalışmalarını Nikolaos ve onun ismiyle ünlenen Myra merkezli bir zeminde yürütmelerine sebep olmuştur. Oysaki Nikolaos kültü azize ilişkin mezkûr metinlerde de anıldığı üzere kendisinden çok sonra yaygınlık göstermiştir. Bu sebeptendir ki IV. yüzyıl yalnızca Myra merkezli değil aynı zamanda özellikle 19. yüzyıldan sonra başat bir figür hâline gelen Nikolaos ve Methodios merkezietçi bir tarih yazımı söz konusudur. Bu durum bir yandan bölgenin diğer unsurlarının göz ardı edilmesine sebep olurken öte yandan Hristiyanlığın bölgede nasıl ve neden yayıldığına ilişkin problemlerin daha geniş bir ölçekte değerlendirilmesini engellemektedir.

Hristiyanlık Nasıl Yükseldi?

Hristiyanlığın Lykia'da neden kabul gördüğü açık değildir. Bu, muhtemelen, elimizde çok az verinin satır aralarındaki sosyolojik bir hadisedir. Kaynaklar oldukça kısırdır. IV. yüzyıl ve öncesine ilişkin elimizdeki veriler, yoğun bir pagan nüfusu içerisinde, Lykia'da Hristiyanlığın neden geliştiğine ilişkin çalışmaların detaylandırılmasına ket vurmaktadır. Bu hususta arkeolojik veriler de ilerleyen dönemlerde yardımcı olmayacak gibi görünmektedir. Buna rağmen nasıl yükselmiş olabileceğine ilişkin öneri ve sorular ortaya atılmıştır.

20. yüzyılda R. Martin Harrison, Lykia'da Hristiyanlığın gelişiminin tespit edilebilmesi için Erken Hristiyanlık döneminin daha iyi belgelendiği Anadolu eyaletlerine bakılması önerisinde bulunmuştur⁵³. Bu öneri, kendi bağlamında değerlendirildiğinde, pek çok açıdan yardımcı değildir. Ancak kendisinden yaklaşık çeyrek asır sonra, bugün Geç Antik Çağ'ın dönemselleştirilmesi ile ön plana çıkan Garth Fowden'in 1985 ve 1988 yıllarında Lykia'ya gerçekleştirdiği iki seyahati sonrasında ortaya attığı sorular bağlamında bir nebze tutarlılık kazanır. Garth Fowden, uzun topoğrafik değerlendirmesinin akabinde birtakım sorular ortaya koyar⁵⁴. Lykia kıyılarının erişilebilirliği, yeni tanrıların ithal edilme sürecine yardımcı olmuş mudur? Bir ithal meta olarak Hristiyanlık kıyı bölgelerinde daha mı hızlı kök salmıştır? Lykia'yı Anadolu'nun içlerine bağlayan rotalar dini atmosferi etkilemiş midir? Bu soruları bir bütün olarak tartışacağım.

⁵⁰ Ševčenko & Patterson Ševčenko 1984, VIII, LVII.

⁵¹ Wace 2013, 277-279.

⁵² Wace 2013, 279-281.

⁵³ Harrison 1963, 119.

⁵⁴ Fowden 1990, 343-370.

Her şeyden önce Lykia'da Hristiyanlığın ortaya çıkışı bir hareket eğilimine bağlıdır. Bu hareket eğilimi, öncelikle güneyde deniz ticareti ve akabinde Pisidia hinterlandına uzanan, merkezinde ölçeğine ilişkin varsayım yürütemediğimiz ticari akışın bulunduğu, kuzey-güney insan sirkülasyonu ile gerçekleşmiştir.

Paulos'un seyahatleri sırasında Lykia limanlarında iki defa bulunmasının yanı sıra Uluburun, Gelidonya ve 2019 yılında bulunan "Batı Antalya" batıklarının tanıklık ettiği gibi kıyıya bağımlı deniz ticareti Lykia'yı 11. yüzyılda Attaleia'nın yükselişine değin vazgeçilmez bir unsur olarak Akdeniz'in önemli liman merkezlerinden birisine yerleştirmiştir. Bu statü, Hristiyanlığın ortaya çıkışı ile eş zamanlı olarak, Myra'nın limanı Andriake'ye dikilen Lykia Eyaleti Gümrük Yasası'nın (*Lex Portorii Provinciae Lyciae*) yanı sıra Myra ve Patara'da bulunan *granarium*ların gösterdiği gibi Roma çağında da devam etmiştir⁵⁵. Bölge bilhassa Mısır, Ege ve İtalya hattındaki *annonae* rotasının üzerinde bulunması hasebiyle hem kalkınmış hem de bu rota üzerindeki Hristiyanlık gibi akımların etkilerine açık hâle gelmiştir. Lykia'da Hristiyanlığın gelişimiyle bağlantılı ilk verilerin geldiği kentlerin (Myra, Patara, Tlos, Limyra, Arykanda, Olympos) özellikle uluslararası ve bölgesel ticaret noktaları olması ya da Yahudi nüfusu barındırması dikkat çekicidir. Benzer şekilde bu kentlerin hayatı ve peyzajlarındaki aşamalı değişim de tesadüfi değildir. IV. yüzyıl sonrasında pagan tapınakları süreç içerisinde terk edilmeye başlanmış ve kısa sürede kiliseler şehrin peyzajında kendisini göstermiştir⁵⁶. Kıyı kentlerinin refahı, antik ve Roma yol sistemleri ile birbirine bağlanan kırsal bölgede kentlerin nüfusunun ve mallarının kıyı bölgesine taşınması ile neticelenmiştir. Daha geniş bir çerçeveden bakacak olursak, tam da Hristiyanlığın yükseldiği bir dönemde Arykanda, Pisidia ve Phrygia arasındaki kavşakta, kuzey eyaletlerinin mallarının Lykia'nın Limyra ve Myra limanlarına indirildiği bir noktada *anthropo* hâline gelerek refahını korumayı başarmıştır⁵⁷. Gerçekten de Arykanda'da ele geçen Roma dönemi (eyalet dışı) sikkelerin dağılımına baktığımızda %19'luk Lykia sikkelerini, %18'lik bir oran ile Pamphylia ve onu da %12 oranıyla Pisidia takip etmektedir. Arykanda sikkelerinin bulunduğu güzergâhlar ise Lykia, Pamphylia, Pisidia ve Phrygia hinterlandında yoğunlaşmakla birlikte Marmara'da Lampsakos, Ege'de Ephesos ve doğuda Edessa'ya değin uzanmaktadır⁵⁸. R. Martin Harrison'un önerisini ele aldığımız zaman Pisidia'da Hristiyanlık I. yüzyılın ilk yarısı içerisinde ulaşmış ve II. ilâ III. yüzyıllarda görünür hâle gelmiştir⁵⁹. Benzer şekilde Ephesos'a açılan bir kapı konumundaki Phrygia Bölgesi, Lykos Vadisi'nde ise Hristiyanlık I. yüzyılın ikinci çeyreği tamamlanmadan önce ortaya çıkmış, bilhassa Hierapolis, Laodikeia ve Kolossa'de Yahudiler aracılığıyla yayılım göstermiştir⁶⁰. Bu minvalde *anthropo* işlevi ile Pisidia'yı Akdeniz'e bağlayan Arykanda kenti paganlarının IV. yüzyılda Hristiyanlardan şikâyetini dikkate alacak olursak, Hristiyanlığın kıyı bölgelerinden daha iç bölgelere yayıldığı yönündeki kati görüşün yanılıcı olduğunu söylemek doğrudur. Keza Hristiyanlığın, bir düşünce olarak, akış yönü güneyden kuzeye deniz ticareti kanalıyla olabileceği gibi *Acta Pauli*'de gösterildiği üzere kuzey hattından güneye doğru bir eğim de çizmiş olabilir. Öte yandan kentlerde teşekkül eden ve bu sebeple kent dini olarak anılan Hristiyanlığın Lykia'da kıyı bölgelerinde daha hızlı teşkilatlandığını söylemek yanlış değildir. Zira Nikandros ve

⁵⁵ Çevik 2015, 225-226 ve 379. Gümrük Yasası için bk. Takmer 2007, 165-188.

⁵⁶ Ceylan & Karabacak 2021, 267-268.

⁵⁷ Foss 1993, 14-17.

⁵⁸ Tütüncü 2017, 78-79.

⁵⁹ Talloen 2019, 165.

⁶⁰ Şimşek 2013, 338-339; 2015, 14-19.

Hermaios Lykia'nın kıyı kentlerinden geldiği gibi IV. yüzyıl ile teşkilatlanmış ilk kilise yapılarına ilişkin veriler de Patara, Myra ve Olympos'ta şekillenmiştir.

Sonuç

Post-Nikaia dönemden bakıldığı zaman Lykia'da katıksız bir Hristiyan nüfusu tahayyül edilmesi gibi Pre-Nikaia dönemde de saf bir pagan demografisi görme çabası yanıltıcıdır. Tüm Roma coğrafyasında olduğu üzere Lykia'da IV. yüzyılda bir Hristiyan hâkimiyetinden söz edilemeyeceği gibi I. yüzyılın ilk yarısından itibaren büyümeye başlayan bir cemaat de kaynakların kısırlığına rağmen arkeolojik ve edebî verilerin gösterdiği üzere inkâr edilemez.

Lykia'nın, imparatorluk merkezleri Roma ve Nikomedeia'dan uzak bir mesafede bulunması, Hristiyanlığın birer taşıyıcı unsuru olarak görülen Yahudi nüfusuna sahip olması, Akdeniz'de bulunan I. yüzyıldaki Hristiyanlık merkezlerine (Kudüs, Antakya, İskenderiye) deniz ticareti vasıtasıyla ve Anadolu'nun Erken Hristiyanlık eyaletlerine (Asia, Phrygia, Pisidia) kara yolu ile bağlanması; Hristiyanlığın I. yüzyılın ilk yarısından itibaren burada gelişmeye başlaması için görece uygun bir zemin oluştuğunu düşündürmektedir.

Lykia'nın imparatorluk merkezlerinden uzak bir sahada bulunması ve Erken Hristiyan literatürünün kaydettiği üzere yerel otoritelerin isteksizlikleri, kısıtlı sayıdaki Lykia şehitlerini bir kenara koyacak olursak, burada Hristiyanların gözden ırak ve rahat bir yaşam sürmelerine olanak tanımıştır. Bölgedeki Hristiyanlar yalnızca Nikandros, Hermaios ve Pataralı Leontos örneklerinde olduğu gibi bireysel arzu ve aşırılıklarının neticesinde takibata uğramışlardır. Edebî metinler ve arkeolojik verilerin gösterdiği üzere Yahudiler I. yüzyıldan itibaren hem yeni dinin tebliğ edilmesinin taşıyıcı unsuru olmuşlar hem de II. yüzyıldan itibaren yüzlerini Hristiyanlığa dönmüşlerdir. Bu sebeplerdir ki ilk kilise yapılarının ortaya çıktığı şehirlerin miladi asır öncesinde Yahudi nüfusunu barındırması tesadüf değildir. Hristiyanlığın ikinci taşıyıcı unsuru güney ve kuzey yönünde olmak üzere akan ticaret olmuştur. I. yüzyılda mallar ile yeni öğreti ve akımlar Lykia'nın sahil kesimlerinde Myra, Patara, Olympos daha sonra Ksanthos gibi şehirlerini, daha iç noktalarda ise Limyra ve Arykanda ve IV. yüzyıl konsil kayıtlarının gösterdiği gibi Pinara, Didymorum, Kaunos, Khoma, Oinoanda, Bubon, Araksa, Balboursa, Podalia kentlerini doldurmuştur. Bu nedenle Lykia'nın ilk şehitlerinin sahil kesimlerinde yoğunlaşması gibi IV. yüzyılın başlarında (Garth Fowden'in önerdiği üzere) iç kesimlerde bulunan daha muhafazakâr Lykialıların da büyüyen Hristiyan nüfusundan rahatsızlıklarını gün yüzüne çıkarmıştır.

En nihayetinde kaynakların doğası IV. yüzyıl öncesinde bölgede bulunan Hristiyanlığın yapısı ve bölgedeki Hristiyanların durumlarına ilişkin pek az şey söylemektedir. Fakat bu kaynaklar arkeolojik veriler ile birleştirilip daha geniş bir bağlamda değerlendirildiğinde, bölgede Hristiyanlığın I. yüzyılın ilk yarısından sonra, alışageldiği gibi misyonerlik faaliyetleri ile değil fakat mal ve insan akışı gibi doğal etkenler ile yerleşmeye başladığına işaret etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Akyürek E. 2016, "Andriake: The Port of Myra in Late Antiquity". Eds. P. Magdalino & N. Necipoğlu, *Trade in Byzantium: Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. İstanbul, 465-487.
- Ameling W. 2004, *Inscriptiones Judaicae Orientis II*. Tübingen.
- Anrich G. 1913-1917, *Hagios Nikolaos: der Heilige Nikolaos in der griechischen Kirche: Texte und Untersuchungen*. Berlin.
- Bayram B. 2020, "Eski Çağ Roma Dünyası'nda Doğal Afetlerin Azınlıklar Üzerine Etkileri: Lykia Piskoposu Nikandros ve Presbyter Hermaios Örneği". Eds. B. Koçakoğlu & D. Çakılcı, *Antalya Kitabı III*. Konya, 121-128.
- Bennet J. 2015, "Christianity in Lycia: From its beginnings to the 'Triumph of Orthodoxy'". *Adalya* 18, 259-287.
- Brock S. 2017, "The Martyrdom of Crescus (Crescens) of Myra". *AnnBoll* 135, 5-22.
- Ceylan B. & Karabacak E. 2021, "Wreck the Temple, Raise the Church? Christianization of the Urban Landscape in Lycia". Eds. N. D. Kontogiannis & T. B. Uyar, *Space and Communities in Byzantine Anatolia: Papers from the Fifth International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*. İstanbul, 263-273.
- Coogan M. D. 2018, *The New Oxford Annotated Bible*. Oxford.
- Corke Webster J. 2012, "Author and Authority: Literary Representations of Moral Authority in Eusebius of Caesarea's *The Martyrs of Palestine*". Eds. P. Gemeinhardt & J. Leemas, *Christian Martyrdom in Late Antiquity (300-450 AD): History and Discourse, Tradition and Religious Identity*. Berlin, Boston, 51-78.
- Çevik N. 2010, "A Unique Discovery in Lycia: The Ancient Synagogue at Andriake, Port of Myra". *Adalya* 13, 335-366.
- Çevik N. 2015, *Lykia Kitabı*. İstanbul.
- Çorağan Karakaya N. 2010, "Myra Aziz Nikolaos Kilisesi ve Duvar Resimleri Işığında Aziz Nikolaos'un Yaşamı ve Kişiliği". Ed. N. Çevik, *Arkeolojisinden Doğasına Myra/Demre ve Çevresi*. Antalya, 127-135.
- Delehaye H. 1902, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitane: e Codice Sirmondiano nunc Berolinensi, adiectis synaxariis*. Bruxellis.
- Detoraki M. 2014, "Greek Passions of the Martyrs in Byzantium". Ed. S. Efthymiadis, *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography II: Genres and Contexts*. Surrey, 61-101.
- Elliott J. K. 2005, *The Apocryphal New Testament: A Collection of Apocryphal Christian Literature in an English Translation*. Oxford.
- Erdoğan O. & Ceylan B. 2019, "Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkincil Kullanımları". *Cedrus* VII, 663-679.
- Eusebios. 1967, *De martyribus Palaestinae, Eusebe de Cesaree. Histoire ecclesiastique*. Ed. G. Bardy, Paris.
- Foss C. 1993, "Lycia in History". Ed. J. Morganstern, *The Fort at Dereağzı and Other Material Remains in its Vicinity: from Antiquity to the Middle Ages*. Tübingen, 5-25.
- Foss C. 1994, "The Lycian Coast in the Byzantine Age". *Dumbarton Oaks Papers* 48, 1-52.
- Fowden G. 1990, "Religious Developments in Late Roman Lycia: Topographical Preliminaries". *Μελετηματα* 10, 343-372.
- Harrison M. 2001, *Mountain and Plain: From the Lycian Coast to the Phrygian Plateau in the Late Roman and Early Byzantine Period*. Ed. W. Young, Ann Arbor.
- Harrison R. M. (20 Ağustos 1960), "New Discoveries in Lycia: Four Early Christian Monasteries". *The Illustrated London News*, 305.
- Harrison R. M. 1963, "Churches and Chapels of Central Lycia". *Anatolian Studies* 13, 117-151.
- Hellenkemper H. & Hild F. 2004, *Lykien und Pamphylien*. Wien.

- Jacobek R. 1999, "Bizans Piskoposluk Merkezi Limyra". Ed. J. Borchhardt, *Limyra Zemuri Taşları: Likya Bölgesi'nde Limyra Antik Kenti'nin Gizemli Sularında Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*. Çev. G. Yüner, İstanbul, 111-115.
- Lackner W. 1980, "Eine unedierte Passion der Märtyrer Nikandros and Hermaios (BHG 2295)". *JbÖbyz* 29, 99-131.
- Mitchell S. 1988, "Maximinus and the Christians in A.D. 312: A New Inscription". *The Journal of Roman Studies* 78, 105-124.
- Olçay Uçkan B. Y. & Kayapınar L. 2015, "Olympos Piskoposu Methodios ve Olmypos Kenti". Ed. H. İşkan & F. Işık, *Kum'dan Kent'e Patara Kazılarının 25. Yılı: Uluslararası Sempozyum Bildirileri. 11-13 Kasım 2013, Antalya*. İstanbul, 535-544.
- Öztaşkın G. 2017, "Olympos Kenti Episkopeion Yapı Topluluğu". Ed. B. Y. Olçay Uçkan, *Olympos I: 2000 – 2014 Araştırma Sonuçları*. İstanbul, 49-78.
- Pülz A. 1996, "Eine frühchristliche Kirche beim Ptolemaion in Limyra". Ed. F. Blakolmer et al., *Fremde Zeiten: Festschrift für Jürgen Borchhardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden I*. Wien, 239-250.
- Ramsay W. M. 1893a, *The Church in the Roman Empire before A.D. 170*. London.
- Ramsay W. M. 1893b, "Methodius, Bishop of Olmypos". *The Classical Review* 7/7, 311-312.
- Saint Jerome. 1999, *On Illustrious Men*. Çev. T. P. Halton, Washington, D.C.
- Schultze V. 1926, *Altchristliche Städte und Landschaften: Kleinasien II*. Gütersloh.
- Ševčenko I. & Patterson Ševčenko N. 1984, *The Life of Saint Nicholas of Sion*. Massachusetts.
- Seyer M. & Lotz H. 2013, "A Synagogue in Limyra? Preliminary Report on a Byzantine Building with Jewish Elements". *Journal of Ancient Judaism* 4, 133-148.
- Smith M. F. 1998, "Excavations at Oinoanda 1997: The New Epicurean Text". *Anatolian Studies* 48, 125-170.
- Socrates. 1886, *Ecclesiastical History*. Ed. P. Schaff, New York.
- Şahin F. 2020, "Geç Antik Dönem ve Orta Çağ". Ed. H. İşkan & F. Şahin, *Patara: Lykia'nın Akdeniz'e Açılan Kapısı*. Ankara, 117-127.
- Şimşek C. 2013, *Laodikeia (Laodicea ad Lycum)*. İstanbul.
- Şimşek C. 2015, *Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi'nde Hıristiyanlık*. Denizli.
- Takmer B. 2007, "Lex Portorii Provinciae Lyciae Ein Vorbericht über die Zollinschrift aus Andriake aus neronischer Zeit". *Gephyra* IV, 165-188.
- Talloon P. 2019, "The Rise of Christianity Sagalassus". Eds. S. Mitchell & P. Pilhofer, *Early Christianity in Asia Minor and Cyprus: From the Margins to the Mainstream*. Leiden, Boston, 164-201.
- Tütüncü E. 2017, *Pisidia, Pamphylia ve Lykia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi (MS 1-3. Yüzyıllar) Sikke Dolaşımı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta.
- Urano S. 2020, "History of the Episcopal Church of Tlos: The Evidence and Its Interpretation". Eds. T. Korkut & S. Urano, *The City Basilica of Tlos*. Antalya, 35-69.
- Wace 2013, *The Hagiographical Works: The Conception Nostre and the Lives of St Margaret and St Nicholas*. Çev. J. Blacker et al., Leiden, Boston.
- Wallace R. & Williams W. 2012, *Tarsuslu Paulus'un Üç Dünyası*. Çev. Z. Z. İlkelen, İstanbul.
- Wilson M. 2018, "Jews and Christians in Ancient Lycia: A Fresh Appraisal". Eds. S. Doğan & E. F. Fındık, *Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları 1989-2009*. İstanbul, 11-34.
- Wortley J. 1976, "The Passion of Saint Themistocles". *AnnBoll* 94, 23-33.
- Wortley J. 1977, "The Passion of Saint Crescentius BHG 2087". *AnnBoll* 95, 241-246.